

ŚLAWOMIR AUGUSIEWICZ¹

Instytut Historii

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

ORCID 0000-0002-5875-2550

JEŃCY SZWEDZCY NA KRYMIE I BUDZIAKU W LATACH 1656-1661

Swedish Captives in Crimea and Budjak in the Years 1656–1661

Abstract

During the military operations in Poland and Ducal Prussia in 1656, a Tatar auxiliary unit commanded by Subchan Ghazi Aga captured several dozen Swedish officers and non-commissioned officers. Among them were Major General Israel Ridderrhielm, Colonel Hans Engel, and Lieutenant Colonel Koch. The article discusses issues related to the ransom of these prisoners from Tatar captivity, based on preserved records in the Riksarkivet in Stockholm. These records include personal details of the captives, the determined ransom amounts, and correspondence between Ridderrhielm and the Swedish King Charles Gustav, his brother Prince Adolf John, and Bogusław Radziwiłł. The article also examines the efforts of Swedish diplomats in Ukraine and Moldova aimed at securing the prisoners' release, which ultimately took place in 1661 following an agreement with a Tatar delegation in Sweden.

Keywords: Polish-Swedish War (1655–1660); Crimean Khanate; Tatars; captivity; Sweden; Israel Ridderrhielm

Abstrakt

Podczas działań wojennych w Polsce i Prusach Książęcych w 1656 r. posiłkowy oddział Tatarów dowodzony przez Subchan Ghazi agę wziął do niewoli kilkudziesięciu oficerów i podoficerów szwedzkich. Wśród nich znajdowali się generał major Israel Ridderrhielm, pułkownik Hans Engel i podpułkownik Koch. Artykuł omawia problematykę związaną z wykupieniem jeńców z niewoli tatarskiej na podstawie zachowanych w Riksarkivet w Sztokholmie specyfikacji zawierających ich personalia oraz ustalone sumy wykupu oraz korespondencje Ridderhielma z królem szwedzkim Karolem Gustawem, jego bratem księciem Adolfem Janem i Bogusławem Radziwiłłem. Omówione zostały także zabiegi dyplomatów szwedzkich na Ukrainie i w Mołdawii mające na celu uwolnienie jeńców. Nastąpiło ono w 1661 r. po zawarciu porozumienia z poselstwem tatarskim w Szwecji.

Słowa kluczowe: wojna polsko-szwedzka 1655-1660; Chanat Krymski; Tatarzy; jasyr; Szwecja; Israel Ridderhielm

¹ Dr hab. Sławomir Augusiewicz, prof. UWM, pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Zajmuje się historią wojskową i polityczną w okresie nowożytnym, dziejami Brandenburgii-Prus Książęcych i Rzeczypospolitej. Adres e-mail: slawomir.augusiewicz@uwm.edu.pl.

Oddziale oddziału Tatarów budziackich dowodzonych przez Subchan Ghazi agę po stronie polsko-litewskiej w walkach przeciw Szwedom i Brandenburczykom w okresie od lipca do października 1656 r., z ich kulminacyjnym punktem, jakim była wyprawa do Prus Książęcych i bitwa pod Prostkami (8 X 1656), wiemy już dostatecznie dużo². Znacznie mniej na temat losów jeńców szwedzkich i brandenburskich wziętych do niewoli przez orędowników w wymienionym starciu i kilka tygodni wcześniej, w trakcie walk toczonych po 20 sierpnia 1656 r. w rejonie Rawy i Łowicza. Losom Kaspara von Kalkreuthera (Kalkreutha), oficera szwedzkiego w czasie czteroletniej niewoli u Tatarów budziackich, a potem w Turcji, poświęcono w niemieckiej literaturze 3 osobne publikacje, wykorzystujące obszerne wspomnienia jeńca spisane w roku 1679 przez pastora w Albrechtsdorf Johanna Magnusa³. Wiele zupełnie nowych w tym względzie źródeł przyniosła kwerenda w Riksarkivet w Sztokholmie, gdzie oprócz rozproszonych w różnych zespołach listów pisanych z niewoli na Krymie w latach 1657-1661 przez generała Israela Ridderhielma znajduje się obszerny zespół dotyczący stosunków szwedzko-tatarskich, zawierający materiały dotyczące rokowań w sprawie wykupienia jeńców szwedzkich, w tym kilka wykazów z podaną wysokością okupu za każdego z nich⁴. Biorąc pod uwagę niewielki dorobek polskiej historiografii na temat dziejów jasyru tatarskiego, wydaje się zasadne poświęcenie uwagi przypadkowi oficerów i żołnierzy z armii Karola Gustawa w niewoli tatarskiej i problemom związanym z ich wykupieniem. Źródła do wydarzeń wojennych w omawianym okresie nie zawsze dają możliwość określenia liczby jeńców. Poza tym polskie relacje, nawet jeśli wymieniają personalia wziętych do niewoli przeciwników, ograniczają się tylko do podania nazwisk najznacześniejszych oficerów, co zresztą jest zrozumiałe, jednak najczęściej w bardzo zniekształconej formie, która nie tylko utrudnia identyfikację, ale bardzo często czyni ją niemożliwą.

Po 20 sierpnia 1656 r. w rejonie Rawy i Łowicza zostały stoczone walki pomiędzy oddziałami szwedzkimi a polsko-tatarską grupą Czarnieckiego. W dniach 24-25 sierpnia 1656 r. pod Strzemesznem koło Rawy rozbito konwój z żonami oficerów szwedzkich z Krakowa,

² W. Majewski, *Bitwa pod Prostkami (8 X 1656 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, 2/1956, s. 324-344; S. Augustowicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656-1657*, Olsztyn 1999; idem, *Prostki 1656*, Warszawa 2001; idem, *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych w październiku 1656*, w: *Wielkie wojny w Prusach XIII-XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dąbrówno-Olsztyn 2021, s. 125-159.

³ Do rękopisu przechowywanego w Lübber (Spreewald) dotarł Georg Albrecht Mülverstedt, który wykorzystał jedynie fragmenty dotyczące wojny polsko-szwedzkiej (G.A. Mülverstedt, *Zur Geschichte des schwedisch-polnischen Krieges in Preussen im Jahre 1656*, „Neue Preußische Provinzialblätter”, andere Folge”, 9/1856, s. 70-74) oraz Marcin Gerst, obszernie streszczając całość (M. Gerst, *Schicksale des Caspar von Kalkreuther, Erbherren auf Grano im Markgrathum Niederlausitz, seine Kämpfe, seine Tage, wie er im Oktober in der Schlacht vom Prostken von den Tataren gefangen und in die Sklaverei nach der Türkei verkauft wurde, und wie er esst nach vier Jahren in seine Heimath zurückkehrte*, Teil 1, „Beiträge zur Kunde von Masuren”, Heft 1/1895, s. 1-14; Teil 2, „Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia”, Heft 2/1896, s. 24-44). Osobny artykuł poświęcony Kalkreutherowi został jeszcze zamieszczony w regionalnym czasopiśmie łuzyckim: Worbs, *Geschichte der Tartarischen und Türkischen Gefangenschaft eines Niederlausitzers im siebzehnten Jahrhunderte*, „Neue Lausitzische Monatsschrift”, 1803, z. 2, s. 321-339, a obszerny fragment poświęcony jego losom w niewoli tatarskiej i tureckiej został zamieszczony w: J.Ch. Schneider, *Chronik der Stadt und Standesherrschaft Frost vor und nach der Vereinigung mit der Standesherrschaft Pförten*, Guben 1846, s. 321-326.

⁴ Riksarkivet (dalej: RA), *Diplomatica Turcica*, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatar-kanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane. Jeden z wykazów, załączony do listu Israela Ridderhielma z 28 VIII/7 IX 1658 był już publikowany: В. Кордт, *Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII–поч. XVIII вв.*, w: *Український археографічний збірник*, вид. Археографічна Комісія Української Академії Наук, т. 3, Київ 1930, s. 18-20.

eskortowany przez rajtarię z regimentu Arvida Wittenberga pod komendą podpułkowników Petera von Kiessela Christiana von Bretlacha (Pretlacha), oraz zapewne jakieś jednostki z garnizonu krakowskiego (w tym regiment pułkownika Jacoba von Ykkulla). W następnych dniach pod Łowiczem podobny los spotkał tylną straż króla szwedzkiego złożoną z regimentu rajtarii Hansa von Böttchera (Böddekera) i być może przyłączoną do niego po bitwie warszawskiej (28-30 VII 1656) rajtarię Israela Riderhielma⁵.

W obydwóch okazjach Polacy i Tatarzy wzięli do niewoli wielu oficerów i żołnierzy, a także wspomniane wyżej niewiasty szwedzkie konwojowane z Krakowa, które już we wrześniu, tuż przed wyprawą do Prus Książęcych, ordyńcy sprzedawali na rynku w Lublinie⁶. Relacje podają liczby jeńców, z pewnością zawyżone: 3-4 pułkowników, 3-8 podpułkowników, 4 majorów, 13 rotmistrzów (kapitanów), 36-40 kaprali i 13-50 kwatremistrzów, w tym podpułkownika Georga Forgella⁷.

Tylko w dwóch znanych źródłach można znaleźć dość skromną listę, która zbiorczo wymienia nazwiska jeńców wziętych w obydwóch potyczkach. Według anonimowego *Regestru więźniów spod Rawy* byli to: „Oberszter Forgiel, Oberszter lejtnant Peter von Kessel – ten partiam komenderował. Oberszter lejtnant Broberz. Oberszter lejtnant Lindworn. Oberszter lejtnant Taub. Major Spens. Major Ungla. Major Berm. Ritmagister Westerhaien. Rotmistrzów przy ordzie 13, lejtnantów tamże 13, kwatremistrzów tamże 13, kapralów tamże 29, rejtarrowy czeladzi tamże 300, a na placu padło wszystkich 500”⁸. Holsten w zasadzie potwierdza te dane: „Oberszter Israel, Forgell, Lindwurm, oberzter lejtnenat Taube, rotmistrz Westerhagen dostali się do niewoli”⁹. Podpułkownik Broberz może być tożsamy z Franzem von Brobergen z regimentu rajtarii Bretlacha¹⁰. W regimencie rajtarii pułkownika Otto von Styruma, od stycznia należącego do feldmarszałka Gustava Wrangla, początkowo majorem, potem podpułkownikiem był Lindwurm, niewykluczone, że tożsamy z Johannem

⁵ *Theatrum Europaeum*, t. 7, Franckfurt am Mayn 1685, s. 983; ibidem, t. 8, Franckfurt am Mayn 1667, s. 140; S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, opr. W. Krawczuk, Warszawa 2013, s. 162; *Portofolio królowej Maryi Ludwiki czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce*, wyd. E. Raczyński, t. 2, Poznań 1844, s. 84; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, opr. J. Dziegielewski, Warszawa 2000, s. 213-216; H.Ch. Holsten, *Przegląd wojenne 1655-1666*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1980, s. 36-37; A. Kersten, *Stefan Czarniecki*, Warszawa 1963, s. 310-313; G. Tessin, *Die Deutschen Regimenter der Krone Schweden*, t. 1: *Unter Karl X Gustav (1654-1660)*, Köln-Graz 1965, s. 138-139, 146; J.L. Carlbom, *Karl X Gustav, från Weichseln till Bält 1657. Tåget över Bält och freden i Roskilde 1658*, Stockholm 1910, s. 157

⁶ List do sędziego sieradzkiego [Zygmunta Stefana] Koniecpolskiego z Częstochowy, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. II, ks. 21, s. 199-200; T. Nowak, *Nieznane materiały do wojny szwedzkiej 1656 r. z b. Archiwum Radziwiłłów w Warszawie*, „Przegląd Historyczny”, 48/1956, s. 718-719; *Portofolio*, t. 2, s. 77-78, 87-88. S. Augusiewicz, *Prostki*, s. 69-70.

⁷ List do sędziego sieradzkiego [Zygmunta Stefana] Koniecpolskiego z Częstochowy, AGAD, AR, dz. II, ks. 21, s. 195-196, 199-200; T. Nowak, op. cit., s. 718-719; *Theatrum Europaeum*, t. 7, s. 983; *Fernere Partikular-Zeitung den polnischen, preussischen und livländischen Kriegszustand betreffend und von dem Haupttreffen zwischen dem General Czarniecki und den Schweden unter Ryczywół vorgelauffen* [b.r.w.]; *Continuation aus unterschiedlichen Orten als Polen, Preussen und Livland, insonderheit von dem Treffen bei Łowicz zwischen dem General Czarniecki von polnischen und dem Generalmajor Böttker von schwedischer Seite neuerlicher Zeit vorgelauffen. A. 1656; Continuation auß dem Königl. Polnischen schwedisch- und brandenburgischen Lager, benebenst auch was sonste aus unterschiedlichen Orten einkommen und zwischen beyderseits Armeen hauptsachliches und denckwürdig vorgelauffen. Anno 1656*; *Portofolio*, t. 2, s. 84; S. Pufendorf, op. cit., s. 156; G. Tessin, op. cit., s. 131-132.

⁸ AGAD, AR, dz. II, ks. 21, s. 196; T. Nowak, op. cit., s. 718.

⁹ H.Ch. Holsten, op. cit., s. 37.

¹⁰ G. Tessin, op. cit., s. 134-135.

Perssonem Lindtwurmem będącym szefem własnej jednostki w drugiej połowie 1658 r.¹¹ Trudniej rozstrzygnąć, który spośród kilku oficerów szwedzkich pochodzących z inflanckiego rodu Taube¹², został wymieniony *Regestrze*. Najbardziej prawdopodobny jest Berent Taube, który w 1655 r. werbował własny regiment piechoty, a który potem prawdopodobnie dowodził pieszym regimenterem gwardii, w którym służyli jako szefowie kompanii Svante Baner (Berm?), Clas Ungla, Jacob Spens¹³. Rotmistrz Heinrich von Westernhagen służył w regimencie rajtarii Christiana von Bretlacha już w 1655 r.¹⁴ Jeńcy zostali odprowadzeni do Zamościa, gdzie dotarli 31 sierpnia 1656 r.¹⁵

W bitwie pod Prostkami 8 października 1656 r. wzięły udział szwedzkie regimenty rajtarii: generałów majorów Israela Riderhielma i Hansa von Böttichera, dawny pułkownika Pera Hammerskjölda przekazany hrabiemu Ludwikowi Erichowi Oxenstiernie (Hammerskjöld od lipca był przetrzymywany, podobnie jak Forgell, w Zamościu¹⁶), dawny regiment pułkownika Johanna Jacoba Taube, od 20 września 1656 r. Bogusława Radziwiłła, połączone w jeden regiment jednostki pułkowników Johanna (Hansa) i Joachima Engelów, Hansa Jürga Würtzburga oraz dragonia podpułkownika Eberharda Puttkamera¹⁷. Relacje z kampanii zgodnie podają, że w jasyr zostali wzięci Bogusław Radziwiłł (odebrany Tatarom wkrótce po bitwie), Israel, Johann Engel i podpułkownik Koch¹⁸. Najobszerniejszą listę jeńców przedstawił Radziwiłł: „Generał major Izrael, Oberster Grygiel [Engel], Oberster Baron [?], Oberster lejtnant Koch, dwóch majorów i wiele innych, których pokryli Tatarowie. Oficerów samych i Tatarów rachują na 80. Żołdatów i rajtaryj, draganij na dwa tysiące, krom białych głów. Kornetów wziętych 70”¹⁹.

Jednym z jeńców był wspomniany na wstępie porucznik w regimencie Johanna Engela²⁰ Kaspar von Kalckreuter (27 IX 16261 – 1679), drobny szlachcic dolnołużycki, który spędziwszy dzieciństwo i wczesną młodość na dworze rodziny Biebersteinów w Forst w 1655 r. zaciągnął się do tworzonego na Pomorzu regimentu Hansa Engela, do kompanii rotmistrza Joachima Eustachiusa von Knobelsdorfa. Początkowo służył jako kornet, ale wkrótce

¹¹ Ibidem, s. 151, 234.

¹² A.W. Hupel, *Materialien zu einer liefländischen Adelsgeschichte*, Riga 1788, s. 181-194.

¹³ G. Tessin, op. cit., s. 257, 270-271. Tessin twierdzi wprawdzie, że od grudnia 1655 komendę nad regimenterem gwardii objął Johann Jacob Taube, ale to zapewne pomyłka, gdyż był on wtedy szefem własnego regimentu rajtarii, a od września 1656 r. dowodził regimenterem Västgöta, ibidem, s. 127-128; J.L. Carlbom, op. cit., s. 273-274.

¹⁴ G. Tessin, op. cit., s. 135.

¹⁵ B. Rudomicz, *Efemeros, czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672*, cz. 1: 1656-1664, wyd. W. Froch, M.L. Klementowski, Lublin 202, s. 17.

¹⁶ S. Pufendorf, op. cit., s. 156; B. Rudomicz, op. cit., s. 14; J.L. Carlbom, op. cit., s. 271-272.

¹⁷ G. Tessin, op. cit., s. 126-128, 143-144, 243-244; J.L. Carlbom, op. cit., s. 167-168, 195-196, 271-272, 273-274. S. Augustiewicz, *Działania militarne*, s. 82; idem, *Prostki*, s. 94-96, 206; idem, *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego*, s. 142. Tamże wykaz źródeł i literatury. Zob. także uwagi na temat składu wojsk szwedzkich pod Prostkami: M. Balcerek, J. Centek, K. Kwiatkowski, M. Paradowski, *O wojnach w Prusach*, „Zapiski Historyczne”, 70/2005, s. 117-118.

¹⁸ Omówienie relacji i wykaz jeńców w: S. Augustiewicz, *Działania militarne*, s. 88-89; idem, *Prostki*, s. 116; idem, *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego*, s. 143.

¹⁹ Więźniowie szwedzcy, którzy są u Tatarów, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowskie, nr 417, k. 207v.

²⁰ Engelowie pochodzili z Meklemburgii, Johann (1604-6 II 1664) został nobilitowany w Szwecji 18 XI 1662, *Neues allgemeines deutsches Adels Lexicon*, red. E.H. Kneschke, t. 3, Leipzig 1861, s. 112; A.F.A. von Rochow, *Nachrichten zur Geschichte des Geschlechts derer von Rochow und ihrer Besitzungen*, Berlin 1861, s. 162; G. Lehsten, *Der Adel Meklenburgs seit dem landesgrundgesetzlichen Erbvergleiche (1755)*, Rostock 1864, s. 63.

awansował na porucznika. Wraz z Kalkreutherem w niewoli znaleźli się także pochodzący ze Śląska rotmistrz von Tschammer oraz łęczyczanin Joachim Friedrich von Zabeltitz²¹.

Do pierwszych prób wykupienia jeńców szwedzkich z niewoli doszło już w trakcie przemarszu z ordy z Prus Książęcych na Krym. Bazyli Rudomicz, profesor i rektor Akademii Zamojskiej zanotował w swoim diariuszu pod datą 25 października: „Niektórzy spośród Tatarów uciekli z pola walki i prowadzili z sobą jeńców szwedzkich w tym celu, aby zostali wykupieni przez swoich. Wśród jeńców znajdował się też Berny”²². Sam Israel potwierdza w swoim liście, pisanym już z Krymu, że Arvid Wittenberg starał się wykupić jeńców, kiedy orda przechodziła koło Zamościa. Feldmarszałek miał nawet wysłać na rozmowy z Tatarami majora Bernera do Jass, zwyczajowego obok Kamieńca Podolskiego i Chocimia miejsca wymiany jeńców na okup²³. Musiało to mieć miejsce jeszcze pod koniec roku 1656, skoro na początku stycznia wspomniany oficer zdążył wrócić do Zamościa, a Wittenberg już 12 stycznia 1657 r. relacjonował Ridderhielmowi przebieg negocjacji²⁴. Być może z listem Wittenberga owemu Bernerowi towarzyszył do Mołdawii znany z misji dyplomatycznych u Tatarów sekretarz królewski i tłumacz języka tatarskiego Ormianin z Zamościa Kasper Szymański, który przed 4 grudnia został uwięziony w Suczawie przez hospodara Konstantyna Serbana²⁵. Nie udało się bliżej zidentyfikować wysłanego z misją majora, może był to wspomniany przez Rudomicza jeniec Berny, a może Svante Baner z pieszego regimentu gwardii lub Bremer z regimentu kanclerza Oxenstierny²⁶ wzięty do niewoli pod Rawą. Prawdopodobnie późną jesienią 1656 r. udało się Wittenbergowi doprowadzić do uwolnienia kilku oficerów. Wprawdzie Krzysztof Korycki mylił się, donosząc Bogusławowi Radziwiłłowi 4 grudnia, że „generała majora Israela marszałk Wirtemberg odkupił od Tatarów za dwa tysiące talarów”, ale zapewne prawdziwe były jego informacje o wykupieniu „innych oficerów”²⁷, gdyż już wczesną wiosną 1657 r. na wolności byli Peter von Kiesel²⁸, Berent Taube i Jacon Spens²⁹.

Prawdopodobnie podczas wspomnianych negocjacji przedstawiciela Wittenberga z Tatarami ustalono zasady wykupu jeńców. Ordyńcy nie zgodzili się na uwolnienie całego jasyru za łączną rekompensatę pieniężną, o co zabiegał feldmarszałek, ale wyznaczono indywidualną wysokość okupu w odniesieniu do poszczególnych oficerów³⁰. Pisał o tym Israel do Bogusława Radziwiłła 22 stycznia 1657 r., prosząc o poparcie jego starań u Karola Gustawa o pomoc finansową, gdyż Tatarzy zażądali za niego 20 tysięcy reichstalarów, sumę znacznie przekraczającą możliwości generała. Również wysokie były okupy za innych oficerów: za pułkownika Engela i podpułkownika Kocha z regimentu Hammerskjölda/Oxenstierny wynosiły po 6 tysięcy reichstalarów. Dodawał, że oprócz niego samego i wspomnianych

²¹ M. Gerss, op. cit., cz. 1, s. 3-6; J.Ch. Schneider, op. cit., s. 321-325; Worbs, op. cit., s. 321-323.

²² B. Rudomicz, op. cit., s. 23.

²³ B. Baranowski, *Dzieje jasyru na Gródku Karaimskim*, „Myśl Karaimska”, 24/1946-1947, seria nowa, t. 2, s. 50.

²⁴ I. Riderhielm do Karola Gustawa, b.m.d. [1657], RA, Skrivelser till konungen, Skrivelser till Karl X Gustav, nr 47 Radeke – Rosen, karty niepaginowane.

²⁵ B. Rudomicz, op. cit., s. 26-27.

²⁶ G. Tessin, op. cit., s. 153; ; J.L. Carlbom, op. cit., s. 282-284.

²⁷ K. Korycki do B. Radziwiłła, Malbork 4 XII 1646, AGAD, AR, dz. V, nr 7340, k. 10.

²⁸ *Theatrum Europaeum*, t. 8, s. 140.

²⁹ G. Tessin, op. cit., s. 270-271.

³⁰ I. Riderhielm do Karola Gustawa, b.m.d. [1657], RA, Skrivelser till konungen, Skrivelser till Karl X Gustav, nr 47 Radeke – Rosen, karty niepaginowane.

wyżej w niewoli znajduje się jeszcze trzech rotmistrzów z jego własnego regimentu, major Scarenberg³¹, kapitan lejtnant Adricas (Aderkas) i niewymieniony z nazwiska porucznik z regimentu Radziwiłła przejętego po pułkowniku Taube, rotmistrz z regimentu Hammerskjölda/Oxenstierny, wielu oficerów i podoficerów z innych jednostek, natomiast szeregowi żołnierze zostali już sprzedani do Turcji³².

Przebywający wówczas w Królewcu Radziwiłł, jak sam twierdził, przesłał list Izraela natychmiast po otrzymaniu do króla szwedzkiego³³. Nie wiemy jednak, czy te informacje dotarły do Karola Gustawa. Generał napisał zapewne ponownie, teraz już bezpośrednio do Karola Gustawa, donosząc o zakończeniu negocjacji w sprawie wysokości okupu: „[ich] habe wegen meiner Ranzion unnd die große Fordrung allererst heut zum Sluß kommen können”³⁴. W trakcie zakończonych po 22 stycznia 1657 r. negocjacji ustalono, że każdy z jeńców musiał zawrzeć w tej sprawie odrębną umowę z Tatarami „ein ieder vor sich accodiren mochte”. Ridderhielm donosił, że Tatarzy ostatecznie żądali za niego ostatecznie o połowę mniej niż początkowo, czyli 10 tysięcy reichstalarów, za Engela – 8 tysięcy, a za Kocha – 4. Izrael jednak i tak twierdził, że nawet znacznie pomniejszona suma dalece przekracza jego możliwości finansowe i błagał króla jako jego wierny żołnierz, który wołał śmierć lub okrutną niewolę od ucieczki z pola bitwy, o pomoc w odzyskaniu wolności.

Wspomniany list Izraela doręczył Karolowi Gustawowi prawdopodobnie wymieniony w nim w po raz pierwszy tylko z rangi porucznik „gegenwertiger Leutenant mitt mehren berichten wirdt”. W dalszej treści wspomniano porucznika Juliusa, za którego Tatarzy żądali tysiąc reichstalarów okupu³⁵. Prawdopodobnie był to Julius Heinrich Dieterichson (Ditrichson) z regimentu Ridderhielma, przy nazwisku którego w wykazie jeńców szwedzkich na Krymie i Budziaku z 28 sierpnia 1658 r. (o okolicznościach powstania i jego treści poniżej) zamieszczono uwagę, że rok wcześniej został wysłany do Karola Gustawa „vor ein iahr ahn Ihr Königlische Mayestät geschickt”³⁶. Zadaniem Dieterichsona było zapewne pozyskanie koniecznych do wykupienia jeńców pieniędzy i dostarczenie ich na Krym.

Wykaz jeńców z 28 sierpnia 1658 r. został sporządzony przez samego Riderhielma i wysłany na Ukrainę. Załączono przy nim przy list generała, wyjaśniający okoliczności powstania specyfikacji³⁷. 26 sierpnia wracający z Ukrainy Tatar Ack Mol przekazał Izraelowi polecenie szwedzkiego dyplomaty przebywającego w obozie hetmana kozackiego

³¹ Frantz Scharenberg z regimentu Taube/Radziwiłła, Förteckning på der fänger som sittia hoos den Tartarische Feldtherren Suban Kazaga uthi Grimmiska Tartaryet, som underthänigst förhåppas af H.K.M. blifua rancionerade, RA, Diplomata Turcica, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane.

³² I. Ridderhielm do NN [z treści wynika, że adresatem był Bogusław Radziwiłł], Sultan Svadt 22 I 1657, ibidem.

³³ B. Radziwiłł do Karola Gustwa, Königsberg 4/14 IV 1657, ibidem.

³⁴ I. Riderhielm do Karola Gustawa, b.m.d. [1657], ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ *Eine Lista von die gefangene, so bey den Subhan Kaz Aga sitzen unnd wie hoch sie geschetzet seindt* [28 VIII 1658], RA, Diplomata Turcica, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane. B. Koprr, op. cit., s. 19. Nazwisko porucznika zostało zamieszczone na innym wykazie: *Designation waß die Ranzion uf die in der Tartarey sitzende Gefangene ungefehr belauffem thuten*, RA, Diplomata Turcica, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane.

³⁷ I. Ridderhielm do NN, Bursza [„Burßki bey dem Suban Kaza Aga”] 28 VIII 1658, RA, Diplomata Turcica, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane. B. Кордт, op. cit., s.18-19.

Iwana Wyhowskiego, aby przesłał mu imienną listę jeńców przetrzymywanych na Krymie i Budziaku. Ack Mol nie miał żadnego pisma rzekomego posła Karola Gustawa, nie umiał też powtórzyć jego nazwiska ani podać urzędu. Wzbudziło to podejrzenia Izraela, tym większe, że, jak twierdził, zimą 1657/1658 r. takowy wykaz wysłał już Jerzemu Niemiryczowi za pośrednictwem posłów kozackich wracających z Krymu do Wyhowskiego³⁸. „ich habe vorleden Winter ahn Herren Genetal Niemeritz eben sollche Lista abgehen laßen durch den cossagischen Abgesandten, so allhir beÿ den Chan war”. Ostatecznie uznał jednak, że sprawa jest warta jego trudu i takową listę, zawierającą oprócz personaliów także sumy okupu i miejsce pobytu poszczególnych jeńców, sporządził i wysłał.

Lista Ridderhielma nie jest jedynym zachowanym tego rodzaju dokumentem. Znaleźć się jeszcze dwie podobne specyfikacje, niestety, obydwie niedatowane: *Förteckning på der fånger som sittia hoos den Tartarische Feldtherren Suban Kazaga uthi Grimmiska Tartarijet, som underthänigst förhåppas af H.K.M. blifua rancionerade*, w dwóch kopiach, z dopisaną w nagłówku, ale nie wiadomo przez kogo i kiedy, datą roczną 1657³⁹ oraz *Specification derer in Tartareyen sitzenden gefangenen*⁴⁰. Wszystkie znajdują się we wspomnianym na wstępie zespole korespondencji dyplomatycznych i innych dokumentów dotyczących stosunków Szwecji z Chanatem Krymskim, ponieważ jednak przechowywane w nim akta nie zachowują układu chronologicznego, nie można stąd wyciągać wniosku odnośnie do ich datowania. Dla przykładu pierwsza z wymienionych, chociaż znajduje się pomiędzy materiałami dotyczącymi poselstwa Gustawa Lilliecrony do Bohdana Chmielnickiego z 1657 r. (zapewne z tego względu dopisano na niej datę 1657 r.), powstała prawdopodobnie później. Brak w niej nazwiska porucznika Juliusa Dieterichsona, wysłanego, jak wspomniano wyżej, w 1657 r. do Szwecji. Przy nazwisku Kalkreuthera zanotowano, że został już wykupiony. W rzeczywistości w czerwcu lub lipcu 1657 r. zaprowadzono go z Krymu na Budziak do Izmaila. Tam najpierw kupił go nieznany z imienia Tatar, aby następnie odsprzedać tureckiemu kupcowi z Konstantynopola⁴¹. Wydaje się, że pewną przesłankę dla ustalenia tożsamości autora i datowania dokumentu stanowi adnotacja „Mein eigen rancion belöper sigh 1200 [Reichsthaler]”, zamieszczona w jednej z pozycji zamiast personaliów. Tenże dokument potwierdza, że taką sumą został obciążony poza tym tylko rotmistrz Hans Lohe (Loe). Z innego źródła wiadomo, że okup w takiej kwocie został zapłacony również za rotmistrza Johanna (Hansa) Ulfsparre⁴². Wniosek jest oczywisty, że to właśnie Ulfsparre, którego nazwiska w omawianym dokumencie brakuje, jest jego autorem. Wg specyfikacji Izraela Ulfsparre miał zostać wysłany do Karola Gustawa 22 maja 1658 r.: „den 22 Mai auff Parol außgeschickt ahn Ihr Königliche Maÿestät”. Niewykluczone, że wykaz

³⁸ W październiku 1657 r. na Krym został wysłany poseł kozacki Trunczin, a w listopadzie 1657 r. Fedor But, P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą z lat 1658-1660*, Warszawa 2008, s. 47.

³⁹ RA, *Diplomatica Turcica*, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarkanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ M. Gerss, op. cit., cz. 1, s. 12-13; J.Ch. Schneider, op. cit., s. 325; Worbs, op. cit., s. 330.

⁴² *Designation waß die Ranzion uf die in der Tartareÿ sitzende Gefangene ungefehr belauffem thuten*, RA, *Diplomatica Turcica*, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarkanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742.

został sporządzony na krótko przed jego wyjazdem albo spisano go dopiero na przełomie 1659/1660 r. w Sztokholmie na podstawie informacji Ulfsparra.

Trzeci wykaz: *Specification derer in Tartareyen sitzenden gefangenen* znajduje się wśród materiałów datowanych na rok 1660, ale wydaje się, że został sporządzony znacznie wcześniej, być może w pierwszej połowie 1657 r. Po pierwsze, w przeciwieństwie do dwóch pozostałych zawiera największą liczbę nazwisk. Niektórzy z jeńców mogli być wykupowani wcześniej przez rodzinę, nie oczekując pomocy finansowej szwedzkiego monarchy. Dotyczy to np. rotmistrza Zehnemana i porucznika Tornerfelda, wymienionych tylko w *Specification*. W dwóch innych wykazach ich nazwisk natomiast brakuje, być może dlatego, że byli już na wolności. Brak w specyfikacji także Engela, Kocha i Dieterichsona, za których wysokości okupów mogły więc jeszcze nie zostać ustalone, o czym wspomniano wyżej. Ponieważ takowe znalazły się już w dwóch wyżej omówionych wykazach, można przypuszczać, że *Specification* została spisana przed nimi.

Znane i często omawiane w literaturze poselstwo Gustawa Lilliecrony na Ukrainę, zakończone podpisaniem układu kozacko-szwedzkiego w Korsuniu 15 października 1657 r., miało na celu również oswobodzenie jeńców szwedzkich⁴³. Dypłomata po zakończeniu rozmów z Chmielnickim został zobowiązany do nawiązania rokowań z chanem Mehmedem IV Gerejem w celu zerwania jego przymierza z Rzeczpospolitą i skłonienia go do działań ofensywnych przeciw Moskwie. Poza tym miał także „doprowadzić do uwolnienia tatarskich jeńców: Ridderhielma, Joachima Engela, Kocha i Johana Ulfsparrę”⁴⁴, ale bez konieczności wypłacenia okupu. Nie udało się ustalić, do kiedy poseł przebywał na Ukrainie i czy któryś z omówionych wyżej wykazów miał szansę dotrzeć do jego rąk. Na Krym w każdym razie, odwołany od tego zamiaru przez Chmielnickiego, nie dotarł, a o położeniu oficerów w niewoli dowiedział się od innych jeńców, którym udało się zbiec z Krymu⁴⁵. Rozmowy z Tatarami w tej sprawie próbował jeszcze nawiązać w Jassach agent szwedzki Daniel Oliveberg, ale, jak pisał, po zwycięstwie Tatarów nad Siedmiogrodzianami Jerzego Rakoczego nie było to już możliwe⁴⁶.

Trzy omówione wyżej specyfikacje wykazują łącznie 43 osoby, w tym, oprócz wspomnianych wielokrotnie Ridderhielma, Engela i Kocha, jednego majora, pięciu rotmistrzów, siedmiu poruczników (zob. Aneks I) oraz 24 wojskowych niższych stopni i funkcji: kwatermistrzów, kaprali, felcerów, kapelan oraz szeregowych, głównie szwedzkich, fińskich i niemieckich rajtarów z regimentów Ridderhielma, Engela, Bretlacha (Pretlacha), Taube, Böttichera, a także 2 pachołków (służących – tiänars) Forgella. Jeńców najwyższych rangą zatrzymał przy sobie Subchan Ghazi aga, sześciu oficerów przekazano chanowi. Lista Isaraela wykazuje jeszcze wielu jeńców u zwykłych Tatarów na Krymie i Budziaku: „Noch sitzen hin unnd her etzliche Unterofficir unnd Gemeine unter allhir im Crim unnd Bialogrodischen gefangen”.

⁴³ Materiały dotyczące tego poselstwa, w tym intrukcja datowana z Zawichostu 10 IV 1657 zostały opublikowane w: *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Ч. 3, Т. 6, *Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.)*, Киев 1908, s. 219-277. B. Кордт, op. cit., s. 22-23. Zob. P. Kroll, op. cit., s. 30, 39, tamże wykaz źródeł i literatury przedmiotu.

⁴⁴ S. Pufendorf, op. cit., s. 274.

⁴⁵ Relacje Lilienkrony, Czehryń 12 VI 1657, 28 VI 1657, w: *Архив Юго-Западной России*, Ч. 3, Т. 6, s. 287-317; B. Кордт, op. cit., s. 22-23. S. Pufendorf, op. cit., s. 275.

⁴⁶ D. Oliveberg do Karola Gustawa, Jasy 30 XI 1657, w: *Архив Юго-Западной России*, Ч. 3, Т. 6, s. 344.

Specification precyzuje, że było ich ponad 150: „Gemeine sitzen annoch gefangen – 150 unndt mehr”. Wykazy wymieniają również kilku jeńców z armii brandenbursko-pruskiej: Hansa Georga Wickersheima („Weicherßheim”), nieznanego z imienia porucznika z regimentu rajtarii Georga Friedricha von Waldecka i wachmistrza Mathiasa Rohsý z regimentu rajtarii Christoph’a von Kannenberga.

Porucznik Dieterichson zawiódł pokładane w nim nadzieje towarzyszy niedoli. Kiedy minął rok od jego wyjazdu i nie otrzymano od niego żadnych wieści, zarówno jeńcy, jak i zniecierpliwieni Tatarzy zdecydowali się ponowić próbę i posłać do Szwecji w maju 1658 r. wspomnianego wyżej Johanna Ulfsparre. Nie wiadomo, czy rotmistrz dotarł do Szwecji w 1658 r. Możliwe, że miał przyłączyć się do poselstwa tatarskiego do króla Danii Fryderyka III, które wyruszyło pod z Krymu w drugiej połowie 1658 r.⁴⁷ Zbieżność w czasie może nie jest przypadkowa. Wiadomo, że Ulfsparrowi towarzyszył niejaki Kazimierz Krzysztof Strzałkowski⁴⁸, poseł chana tatarskiego Mehmeda IV. Wiadomości o jego podróży do Szwecji pochodzą z końca 1659 r.⁴⁹ Strzałkowski pomyślnie zakończył misję. 17 stycznia 1660 r. zawarł w Helsingör porozumienie ze szwedzkim audytorem generalnym Matthiasem Wilhelmem Hussenem, na mocy którego odebrał 2200 reichstalarów za uwolnienie towarzyszącego mu Ulfsparra i odesłanego wcześniej Dieterichsona, ponadto 1000 reichstalarów jako rekompensatę za podróż, 289 na pokrycie kosztów pobytu w Helsingör, 829 na odzież swojego orszaku i 40 na siodła dla 2 koni podarowanych mu przez Karola Gustawa⁵⁰. W spisanej umowie Strzałkowski zobowiązał się doprowadzić pozostałych jeńców z Krymu i Budziaku do Hamburga. Otrzymał ich wykaz, sporządzony, jak się zdaje, przez Ulfsparra⁵¹. Dopiero na miejscu miał odebrać 32200 reichstalarów, łączną sumę okupu, oprócz Izraela, za Engela i Kocha, także jednego majora, 4 rotmistrzów, 6 poruczników, 3 kwatermistrzów kompanii, 1 kapelana i 2 balwierzy (felczerów)⁵². Umowa została poświadczona przez Ludwika z Białej Bielskiego posła hospodara wołoskiego Jerzego Stefana do Karola Gustawa⁵³.

⁴⁷ Mehmed IV Gerej do króla duńskiego Fryderyka III, Bachczysaraj 28 V 1658, w: P. Абдужемилев, *Крымскотатарско-датская дипломатия в документах Крымского ханства*, „Крымское историческое обозрение”, 2020, nr 1, s. 181-183, J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg 1976, s. 126-129; Mehmed IV Gerej do Jana Kazimierza, Bachczysaraj 28 V 1658, AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie (dalej: AKW), dz. Tatarskie, karton 62, teczka 077, nr 409, k. 2; Sefer Ghazi aga do M. Prażmowskiego, Bachczysaraj 25 V 1658, AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie (dalej: AKW), dz. Tatarskie, karton 62, teczka 076, nr 408, k. 2.

⁴⁸ Skrypt K.K. Strzałkowskiego Membet agi, Helsingör 17 I 1660, RA, *Diplomatica Turcica*, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane; B. Кордт, op cit., s. 20-21.

⁴⁹ Karol Gustaw do J. Rakoczego, Croneburg 17 XII 1659, *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok*, wyd. S. Szilágyi, t. 2, Budapest 1891, s. 365.

⁵⁰ *Extract was dem tartarischen Abgesandten, welcher in Helßingöhr wahr bezahlt pro Anno 1660 in Januarj*, RA, *Diplomatica Turcica*, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane.

⁵¹ Skrypt K.K. Strzałkowskiego Membet agi, Helsingör 17 I 1660, ibidem; B. Кордт, op., cit., s. 23

⁵² *Designation waß die Ranzion uf die in der Tartarej sitzende Gefangene ungefehr belaußem thuten*, ibidem.

⁵³ Na temat pobytu i działalności Ludwika Bielskiego („Ludovicus de Biala Bielski”) w Szwecji, zob.: P. Zaharius, *Tara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ştefan voievod (1653-1658)*, Iaşi 2003, s. 520; N. Iorga, *Scrisori domneşti din arhivele de la Stockholm, Analele Academiei Române*, „Memoriile Secţiunii Istorice”, Seria III, t. C, mem. 9, Bucureşti 1929, 514-516.

Nie udało się zidentyfikować bliżej owego Strzałkowskiego. Podawał się za wojewodę połockiego i starostę lipińskiego, co nie było zgodne z prawdą⁵⁴, podpisywał się także jako Membet aga. W drodze powrotnej doszło do dziwnych wydarzeń, w wyniku których poseł został aresztowany i w kajdanach odesłany chanowi: „Wyprawił był chan j.m. w poselstwie do króla duńskiego w pewnych sprawach swoich tego pana Strzałkowskiego, który powracając nazad do chana j.m., a idąc przez państwa polskie wielkie zbrodnie po wielu miejscach poczynił poddanym K.J.M., a nawet i w Warszawie pod boki K.J.M., bez przestanku coraz większe zbytki i zbrodnie popełniał, co mu jako posłowi chana j.m. K.J.M. przebaczał, ale że pieniądze i fanty, które na okup szwedzkich więźniów od króla szwedzkiego i innych osób, jako przystawowie jego opowiedzą i K.J.M. opowiedzieli pobrał, tracić i marnować bardzo począł i już znacznie potracił, w ostatku od tych Tatarów, którzy od chana j.m. przydani mu za przystawów byli, uciec chciał, zaczym, aby za ucieknieniem jego chan j.m. nie miał jakiej szkody zaraz K.J.M. na pierwszą skargę tych Tatarów, którzy przy nim to i byli, kazał go w sekwestr iść, ale że ci Tatarowie nie ufając mu prosili K.J.M., aby mu kajdany na nogi włożyć i do chana j.m. odesłać go rozkazał, i w tym prośbie ich dosyć czyniąc K.J.M. rozkazał, aby ten Strzałkowski był okowany, o czym sprawę dadzą ciż sami Tatarowie chanowi j.m., dlaczego go w więzienie wziąć i okować kazali. Posyła go tedy okowanego z tymi Tatarami K.J.M. do ciebie przyjaciela mojego, żądając, abyś go chanowi j.m. doprowadził, dotrzymał, żeby się za te swoje zbytki i zbrodnie [...] i o te pieniądze, które ma okup Szwedów zabrał, a potem je potracił, podług skargi tych Tatarów przy nim będących, sprawił”⁵⁵.

Bardzo prawdopodobne, że Strzałkowski był zwykłym oszustem, gdyż w 1660 r. Israel, Engel, Koch i wielu innych nie odzyskało wolności. Wprawdzie 18 sierpnia 1660 r. 27 zwolnionych jeńców szwedzkich przejeżdżało przez Zamość⁵⁶, ale mogli oni zostać wykupieni np. przez rodzinę. W taki sposób uwolnieni zostali wspomniany już wielokrotnie Kalkreuther⁵⁷ i Johann Georg von Wickersheim, pochodzący z Alzacji kornet lub wachtmeisterleutnant dragoński z armii brandenbursko-pruskiej⁵⁸. Ridderhielm 14/24 października 1660 r. pisał do księcia Adolfa Jana, prosząc o ratunek. Od dominikanina, który był na Krymie, dowiedział się o pokoju zawartym między Rzeczpospolitą a Szwecją, spodziewał się więc, że może dojść do wymiany jeńców⁵⁹. Następne miesiące upłynęły mu jednak w niewoli. Próbę odzyskania wolności podjął na początku roku 1661, kiedy do Sztokholmu wyruszyli posłowie tatarscy Szach Tëmür aga atalik od chana i Szapas bej od gałgi Ghazi Gereja. Israel i Engel pożyczili po 20 reichstalarów na skrypt, następnie za pośrednictwem niewymienionego

⁵⁴ Wojewodami połockimi w 1660 roku byli: Jan Sosnowski do 27 IV 1660 i Jan Kazimierz Korsak Bobynicki od 3 VI 1660, *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 5, *Ziemia połocka i województwo połockie XIV-XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, A. Haratym, A. Macuk, A. Radaman, Warszawa 2018, s. 104-105.

⁵⁵ NN do Mehmed Saha beja, Warszawa b.d., AGAD, AKW, dz. Tatarskie, karton 61, teczka 184, nr 328. k. 2-3.

⁵⁶ B. Rudomicz, op. cit., s. 180.

⁵⁷ M. Gerss, op. cit., cz. 2, s. 41-42; J.Ch. Schneider, op. cit., s. 325-326; Worbs, op. cit., s. 337-338.

⁵⁸ Listy H.G. von Wickersheima do żony Magdaleny Polixeny von Wickersheim, „Barza in der schwartzen Tartarey den letzten May, A. 1657”, *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I Hauptabteilung, Repositur 9 (Polen)*, nr 6a,e, k. 20-20v; „Burza in der grimischen Tartarey bey den Saben Caselga [Subchan Ghazi agi] Sohn [Suin Gazi mirzy] 15 XI 1659”, *ibidem*, k. 14, 19, 22. Inne korespondencje w sprawie wykupu Wickersheima z niewoli, *ibidem*, k. 2-26.

⁵⁹ I. Ridderhielm do Adolfa Jana, Bursza 14/24 X 1660, RA, Stegeborgssamlingen, Hertig Adolf Johans arkiv, E 309, nlb.

z imienia porucznika z regimentu Oxenstierny przekazali tę sumę posłom, którzy w zamian mieli zająć się sprawą ich wykupu z niewoli. Ridderhielm prosił równocześnie Adolfa Jana, aby udzielił niezbędnej pomocy porucznikowi, kiedy ten dotrze do stolicy Szwecji⁶⁰.

Tym razem sprawa uwolnienia pozostających jeszcze na Krymie i Budziaku jeńców szwedzkich znalazła swój finał. W sierpniu 1661 r. kanclerz wielki koronny otrzymał list Subchan Ghazi agi: „od Szwedów było kilka ich wpadło mnie, jednemu na imię Izrael i jeszcze, które byli różne, ja teraz posyłam sługę swego Dzynałny z jednym [Żydem?] Arslanem strony tych niewolników, ja w.m. upraszam, które się byli dostali na posłudze J.K.M., tedy proszę w.m. o jednego człowieka, żeby szedł z nimi dla drogi wolnej i o to upraszam w.m., żeby mieli wszystko dosyć w drodze i też do Gdańska o list, żeby było napisano było, jeżeliby mieli gdzie dalej iść, żeby też wygodę mieli”⁶¹. Wykupu ostatecznie dokonano za pośrednictwem kupca gdańskiego Fryderyka (Friedricha) Ledela, który dostarczył okup w gotówce i prawdopodobnie częściowo w towarach do Kamieńca Podolskiego, tam w lipcu 1661 r. odebrał jeńców i odstawił do Gdańska⁶². Stamtąd Engel udał się do rodzinnej Meklemburgii, Izrael z Kochem wyruszyli do Sztokholmu, w którym stanęli w sierpniu 1662 r.⁶³

Israel Ridderhielm zmarł po roku 1678. Został pochowany w kościele w Nydala w Smalandii, do którego podobno przekazał kajdany, którymi był okuty podczas niewoli na Krymie⁶⁴.

Aneks I

Tabela 1. Oficerowie szwedzcy w niewoli tatarskiej w latach 1656-1662

Imię i nazwisko	Stopień/funkcja wojskowa	Jednostka (regiment)	Miejsce przetrzymywania	Suma okupu (Reichsthaler)
Israel Ridderhielm	generał major		Krym, Bursza	10000
Johann (Hans) Engel	pułkownik		Krym, Bursza	8000
Koch	podpułkownik	Regiment rajtarii Hammerskjöld/Oxenstierna	Krym, Bursza	4000
Frantz Scharenberg	major	Regiment rajtarii Johanna Jacoba Taube	Krym, Bachczysaraj	1800
Adolff von Tschammer (Tsiammer)	rotmistrz	Regiment rajtarii Israela Ridderhielma	Krym, Bursza	1000
Hans Christoff Hylldner (Hildner)	rotmistrz	Regiment rajtarii Israela Ridderhielma	Budziak	500

⁶⁰ I. Ridderhielm do Adolfa Jana, Bursza 15 II 1661, RA, Stegeborgssamlingen, Hertig Adolf Johans arkiv, E 309, nlnb; wykaz dyplomatów tatarskich (*Anno 1661 seind in Stockholm folgende Tartarn gewesen*) i inne dokumenty związane z poselstwem, RA, Diplomata Turcica, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarakanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane.

⁶¹ Subchan Ghazi aga do M. Prażmowskiego, pod Lachowiczami 1661 [odebrany w Warszawie 3 IX 1661], AGAD, AKW, dz. Tatarskie, karton 61, teczka 155, nr 299, k. 2-3.

⁶² Suin Ghazi mirza, syn Subchan Ghazi agi do Jana Kazimierza, b.m. VII 1662, AGAD, AKW, dz. Tatarskie, karton 61, teczka 039, nr 181, k. 1-3.

⁶³ M. Gerss, op. cit., cz. 1, s. 11-12.

⁶⁴ *Svenskt Biografiskt Lexicon*, Bd. 7, Stockholm 1879-81, s. 456-358. *Svenska Adels Ättar-Taflor*, wyd. Gabriel Anrep, t. 3, Stockholm 1862, s. 404

Imię i nazwisko	Stopień/funkcja wojskowa	Jednostka (regiment)	Miejsce przetrzymywania	Suma okupu (Reichsthaler)
Hans Loe Lohe	rotmistrz	Regiment rajtarii Hammerskjöld/ Oxenstierna	Krym, Bachczysaraj	1200
Johann (Hans) Ulfsparre	rotmistrz	Regiment rajtarii Israela Ridderhielma	Krym, Bachczysaraj	1200
Zehneinan	rotmistrz	Regiment rajtarii Israela Ridderhielma		
Aderkas (Aderkaß)	Kapitan leutnant	Regiment rajtarii Johanna Jacoba Taube	Krym, Bachczysaraj	800
Julius Heinrich Dieterichson (Ditrichson)	porucznik	Regiment rajtarii Israela Ridderhielma	Krym, Bursza	1000
Johan Schultz	porucznik	Regiment rajtarii Wilhelmela Yxküll	Krym, Bachczysaraj	600
Tornerfeldt	porucznik	Regiment rajtarii Israela Ridderhielma	Krym, Bachczysaraj	
Pottak		Regiment dragonii Bogusława Radziwiłł	Krym, Bachczysaraj	
Kaspar von Kalkreuther	porucznik	Regiment rajtarii Hansa Engela	„Dreß Meil Wegs von Suban Kaz Aga sitzet bey einen Murdza”	500
NN	porucznik	Regiment rajtarii Hammerskjöld/ Oxenstierna	„bey den gemeinen Tartaren	
NN	porucznik	Regiment rajtarii Hammerskjöld/ Oxenstierna	„bey den gemeinen Tartaren”	

Źródło: *Specification derer in Tartareyen sitzenden gefangenen*, RA, *Diplomatica Turcica*, Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarkanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742, karty niepaginowane. *Förteckning på der fånger som sittia hoos den Tartarische Feldtherren Suban Kazaga uthi Grimmiska Tartarjet, som underthänigst förhåppas af H.K.M. blifua rancionerade*, ibidem. *Eine Lista von die gefangene, so bey den Subhan Kaz Aga sitzen unnd wie hoch sie geschetzet seindt* [28 VIII 1658], ibidem. *Designation waß die Ranzion uf die in der Tartarey sitzende Gefangene ungefehr belauffem thuten*, ibidem.

Bibliografia

Źródła

Rękopisy

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Koronne Warszawskie

dział Tatarskie

karton 61, teczka 039, nr 181

teczka 155, nr 299

teczka 184, nr 328

karton 62, teczka 077, nr 409

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów

dział II, ks. 21

dział V, nr 7340

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

nr 417

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem

I Hauptabteilung

Repositur 9 (Polen), nr 6a,e

Riksarkivet, Sztokholm

Diplomatica Turcica,

Svenska sändebuds brev och depescher, förhandlingar, tatarkanernas brev till Kungl. Majt. 1592-1742,

Skrivelser till konungen,

Skrivelser till Karl X Gustav,

nr 47 Radeke – Rosen,

Stegeborgssamlingen,

Hertig Adolf Johans arkiv

E 309.

Starodruki

Continuation auß dem Königl. Polnischen schwedisch- und brandenburgischen Lager, benebenst auch was sonste aus unterschiedlichen Orten einkommen und zwischen beyderseits Armeen hauptsachliches und denckwürdig vorgelauffen. Anno 1656.

Continuation aus unterschiedlichen Orten als Polen, Preussen und Livland, insonderheit von dem Treffen bei Łowicz zwischen dem General Czarniecki von polnischer und dem Generalmajor Böttker von schwedischer Seite neulicher Zeit vorgelauffen. A. 1656.

Fernere Partikular-Zeitung den polnischen, preussischen und livländischen Kriegszustand betreffend und von dem Haupttreffen zwischen dem General Czarniecki und den Schweden unter Ryczywół vorgelauffen [b.r.w.].

Hupel A.W., *Materialien zu einer liefländischen Adelsgeschichte*, Riga 1788.

Publikacje źródłowe

Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok, wyd. S. Szilágyi, t. 2, Budapest 1891.

Holsten H.Ch., *Przygody wojenne 1655-1666*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1980.

Jemiołowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, opr. J. Dziegielewski, Warszawa 2000.

Matuz J., *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg 1976.

Nowak T., *Nieznane materiały do wojny szwedzkiej 1656 r. z b. Archiwum Radziwiłłów w Warszawie*, „Przegląd Historyczny”, 48/1956, s. 713-720.

Portofolio królowej Maryi Ludwiki czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce, wyd. E. Raczyński, Poznań 1844.

Pufendorf S., *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, opr. W. Krawczuk, Warszawa 2013.

Rudomicz B., *Efemeros, czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672*, cz. 1: 1656-1664, wyd. W. Froch, M.L. Klementowski, Lublin 2002.

Theatrum Europaeum, t. 7-8, Franckfurt am Mayn 1667-1685.

Абдужемилев Р., *Крымскотатарско-датская дипломатия в документах Крымского ханства*, „Крымское историческое обозрение”, 2020, nr 1, s. 180-210.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, Ч. 3, Т. 6, *Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.)*, Киев 1908.

Кордт В., *Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII–поч. XVIII вв.*, в: *Український археографічний збірник*, вид. Археографічна Комісія Української Академії Наук, т. 3, Київ 1930.

Opracowania

- Augusiewicz S., *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656-1657*, Olsztyn 1999.
- Augusiewicz S., *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych w październiku 1656*, w: *Wielkie wojny w Prusach XIII-XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dabrówno–Olsztyn 2021, s. 125-159.
- Augusiewicz S., *Prostki 1656*, Warszawa 2001.
- Balcerek M., Centek J., Kwiatkowski K., Paradowski M., *O wojnach w Prusach*, „Zapiski Historyczne”, 70/2005, s. 109-125.
- Baranowski B., *Dzieje jasyru na Gródku Karaïmskim*, „Myśl Karaïmska”, 24/1946-1947, seria nowa, t. 2, s. 40-52.
- Carlbon J.L., *Karl X Gustav, från Weichseln till Bält 1657. Tåget över Bält och freden i Roskilde 1658*, Stockholm 1910.
- Gerss M., *Schicksale des Caspar von Kalkreuthher, Erbherrn auf Grano im Markgrathum Niederlausitz, seine Kämpfe, seine Tage, wie er im Oktober in der Schlacht von Prostken von den Tataren gefangen und in die Sklaverei nach der Türkei verkauft wurde, und wie er esrt nach vier Jahren in seine Heimath zurückkehrte*, Beiträge zur Kunde von Masuren, Heft 1, 1895, s. 1-14; Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia, Heft 2, 1896, s. 24-44.
- Iorga N., *Scrisori domnești din arhivele de la Stockholm, Analele Academiei Române*, „Memoriile Secțiunii Istorice”, Seria III, t. C, mem. 9, București 1929, s. 509-534.
- Kroll P., *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą z lat 1658-1660*, Warszawa 2008.
- Lehsten G., *Der Adel Meklenburgs seit dem landesgrundgesetzlichen Erbvergleiche (1755)*, Rostock 1864.
- Majewski W., *Bitwa pod Prostkami (8 X 1656 r.)*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, 2/1956, s. 324-344.
- Mülverstedt G.A., *Zur Geschichte des schwedisch-polnischen Krieges in Preussen im Jahre 1656*, „Neue Preußische Provinzialblätter, andere Folge”, 9/1856, s. 70-74.
- Neues allgemeines deutsches Adels Lexicon*, red. E.H. Kneschke, t. 3, Leipzig 1861.
- Rochow A.F.A. von, *Nachrichten zur Geschichte des Geschlechts derer von Rochow und ihrer Besitzungen*, Berlin 1861.
- Schneider J.Ch., *Chronik der Stadt und Standesherrschaft Frost vor und nach der Vereinigung mit der Standesherrschaft Pförten*, Guben 1846.
- Svenska Adelsns Ättar-Taflor*, wyd. Gabriel Anrep, t. 3, Stockholm 1862.
- Svenskt Biografiskt Lexicon*, t. 8, Stockholm 1879-81.
- Tessin G., *Die Deutschen Regimenter der Krone Schweden*, t. 1: *Unter Karl X Gustav (1654-1660)*, Köln–Graz 1965.
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 5, *Ziemia połocka i województwo połockie XIV-XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, A. Haratym, A. Macuk, A. Radaman, Warszawa 2018.
- Worbs, *Geschichte der Tartarischen und Türkischen Gefangenschaft eines Niederlausitzers im siebzehnten Jahrhunderte*, „Neue Lausizische Monatsschrift”, 1803, z. 2, s. 321-340.
- Zaharius P., *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași 2003.